

ТВОРЧА ІСТОРІЯ «ЖИВОПИСНОЇ УКРАЇНИ» ЯК РЕЗУЛЬТАТ СПІВПРАЦІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ТА МИКОЛИ МАРКЕВИЧА

У статті зроблено спробу встановити історичні джерела, які Т. Шевченко використовував у процесі підготовки «Живописної України», що засвідчують факт його співпраці з М. Маркевичем.

Ключові слова: рецепція, творча співпраця, «Живописна Україна» Т. Шевченка, «Історія Малоросії» М. Маркевича.

Melnyk O. The creative history of «Picturesque Ukraine» as a cooperation result of T. Shevchenko and M. Markevytch. In the article it is made an attempt to provide the historical sources, that T. Shevchenko used during the preparation process of «Picturesque Ukraine», they certified the fact of his cooperation with M. Markevytch.

Key words: reception, creative cooperation, T. Shevchenko's «Picturesque Ukraine», M. Markevytch's «Hystory of Malorossia».

Мельник О. Творческая история «Живописной Украины» как результат сотрудничества Т. Шевченко и Н. Маркевича. В статье сделана попытка установления исторических источников, которые Т. Шевченко использовал в процессе подготовки «Живописной Украины», удостоверяющих факт его сотрудничества с Н. Маркевичем.

Ключевые слова: рецепция, творческое сотрудничество, «Живописная Украина» Т. Шевченко, «История Малороссии» Н. Маркевича.

Постановка проблеми. Ідейно-естетичною основою, тематичним художнім арсеналом, мистецьким взірцем для українських поетів-романтиків стали народна поезія, історична епіка, громадянська поезія, особиста рефлексивна лірика, романтичні оповідання і повість, переспіви й переклади слов'янської поезії, фольклорно-етнографічні та літературознавчі розвідки. Як засвідчує типологічний аналіз творчості М. Маркевича та Т. Шевченка, 30-ті - 40-ві рр. ХІХ ст. окреслили один із найбільш активних періодів розвитку романтизму в українській літературі.

Аналіз досліджень. При написанні творів на історичну тематику увагу Т. Шевченка у працях М. Маркевича привертала не тільки достовірність джерел, але й пердусім прогресивність поглядів автора. Уперше К. Гуслистий увиразнив, що Т. Шевченко використовував «рукописну працю М. Максимовича «Оповідь про Коліївщину» [4, 52]. Проте М. Марченко у своїх запереченнях цього факту базувався на тому, що «Гайдамаки» закінчені поетом у 1841 р., а вийшли у світ, за В. Бородіним, наприкінці березня 1842 р. Натомість «Оповідь про Коліївщину» надрукована лише у 1875 році [1, 22]. Як пише М. Марченко, М. Маркевич використовував рукопис М. Максимовича, але його «Історія Малоросії» побачила світ після «Гайдамаків». Відтак основну канву історичних подій узято з вуст живих свідків тих бурхливих історичних подій [11, 84]. При встановленні історичних джерел, які Т. Шевченко використовував у процесі підготовки «Живописної України» і в період 1836 – 1837 рр. щодо національно-визвольної боротьби українського народу, переважна більшість авторів (Л. Владич, В. Косіян, З. Лашкул, Я. Затенацький) посилається на «Історію Русів», «Історію Ма-

© Мельник О. Творча історія «Живописної України» як результат співпраці Тараса Шевченка та Миколи Маркевича

лоросії» Бантиша-Каменського, «Літопис» Самовидця і «Народні думи й оповіді»; а в «Приписах» (примітках) до поем (зокрема «Гайдамаки») Т. Шевченко посилався на «Історію Русів» та «Історію Малої Росії» [15, 146].

Мета статті – встановити історичні джерела, які Т. Шевченко використовував у процесі підготовки «Живописної України» й засвідчують факт його співпраці з М. Маркевичем.

Виклад основного матеріалу. Новою гранню співпраці М. Маркевича та Т. Шевченка стала творча історія «Живописної України», де поет прагнув правдиво і повно відтворити історію національно-визвольної боротьби. При цьому, на відміну від своїх попередників і сучасників, Т. Шевченко співчуває пригнобленому селянству в його боротьбі проти кріпацтва і царизму [13, 60]. Варто наголосити: учені Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії імені М. Рильського належить вагомий внесок у справі виявлення, вивчення і публікації художньої спадщини Т. Шевченка. Значну і плідну роботу над вивченням «Живописної України» виконав, зокрема, Л. Владич [2]. Проте питання про історичні джерела «Живописної України» не стало предметом спеціального дослідження, що й призвело до ряду помилкових тверджень у висновках і коментарях дослідників живописної спадщини Т. Шевченка на історичні сюжети.

Текстуальний аналіз дає підстави стверджувати: увага Т. Шевченка при підготовці ним «Живописної України» була привернена і до «Історії Малоросії» М. Маркевича. Т. Шевченко мав намір відтворити героїчне минуле своєї Батьківщини, висвітлити «найважливіші події від Гедіміна до знищення Гетьманщини». Тому його першу серію присвячено Богданові Хмельницькому, другу – історичним подіям XVI – XVIII ст. («Іван Підкова у Львові», «Сава Чалий», «Семен Палій в Сибіру», «Павло Полуботок у Петербурзі») [13, 116].

Некоректним є, на нашу думку, твердження Л. Владича, що образ Івана Підкови «позбавлений конкретної історичної основи і є плодом творчої фантазії автора» [2, 91–92]. Адже, як встановлено у спеціальному дослідженні М. Возняка «Іван Підкова» Т. Шевченка – це історична поема, а військові виступи запорожців проти султанської Туреччини були, безперечно, вагомим історичним фактом. Іван Підкова – улюблений герой Т. Шевченка. Як згадував селянин Василь Галушковський, поет просив поховати його поблизу могили отамана запорожців: «Оце могила Підкови, отут і мене поховайте» [3, 127]. Щодо питання про історичні джерела, то Є. Косачевська стверджує: усупереч усталеним висновкам, що сюжет Шевченкового офорту «Дари в Чигирині...» навіяні «Історією Малоросії» М. Маркевича [6, 255]. При цьому вона посилалася на судження М. Марченка про вплив М. Маркевича на розвиток історичних поглядів Т. Шевченка [11, 39]. Дійсно, розгляд питання про джерелознавчий внесок М. Маркевича в художню спадщину Т. Шевченка дає можливість зробити істотні виправлення і доповнення в літературі, присвяченій «Живописній Україні». Знавці шевченківської художньої творчості констатують, що у цьому офорті Т. Шевченко відтворив історичну обстановку у всіх подробицях, у тім числі різьблення на сволоці і картини Мамаєва на стіні. Зокрема, відстоюється теза, що історичні сюжети у виконанні Т. Шевченка бездоганні щодо достовірності історичних деталей [14, 53]. Отже, в офортах і малюнках на тему політичної, державницької діяльності Богдана Хмельницького Т. Шевченко виявив повну історичну достовірність. Як слушно зауважив дослідник, художня спадщина Кобзаря є одним з надійних історичних джерел [9, 44–45].

З іншого боку, в інтерпретації малярської творчості Т. Шевченка і, зокрема в офорті «Дари в Чигирині...», має місце низку істотних неточностей і вільних тлумачень.

Зосібна аналізуючи історичні джерела, з яких черпав Т. Шевченко матеріал для офорту «Дари в Чигирині...», Л. Владич наголосив: художник використовував не тільки «Історію Русів», яку добре знав, але й повніші, вірогідніші джерела. Йдеться про літописи, народні думи, оповіді та пісні. Перемога ж під Пилявцями і тріумфальний в'їзд Богдана Хмельницького до Києва весною 1649 р., на його думку, стали історичною основою, з якої Т. Шевченко черпав «матеріал для офорту «Дари в Чигирині...». До Хмельницького в Чигирин від московського царя, як стверджує автор, прибули Василь Михайлов і Григорій Унковський. Посли привітали Хмельницького з перемогою і з одруженням. При цьому Л. Владич посилається на «Літопис» Самовидця, вважаючи, що Т. Шевченко міг ознайомитися з ним в О. Бодянського у Москві в лютому 1844 р. Розбіжність історичних відомостей, що повідомляються автором «Історії Русів» і Самовидцем, з художнім трактуванням Т. Шевченка Л. Владич пояснює творчим переосмисленням художником даних, почерпнутих ним з історичних матеріалів. Тож послів, які прибули до Чигирини, митець зводить разом, хоча відомо, що послы прибували до гетьмана в різний час. Замість багатолюдних посольств від Росії, Туреччини й Польщі Т. Шевченко представив послів поодиночі [2, 41–52].

Аналогічну версію в загальному вигляді і в деталях повторює З. Лашкул [8, 84–85]. Він, як і Л. Владич, тлумачить події, які мали місце в Переяславі 1654 р., і механічно переносять їх до Чигирини 1649 р. Звідси – плутанина в датах. Автор «Історії Русів» відносить зустріч Б. Хмельницького з послами в Чигирині до 1650 р. [5, 95–99] Звернемося до відповідної цитати у тексті «Історія Малоросії»: «Наконец благородные паны рассудили отправить в Переяславль не послов, а комиссаров». Ці події відбулися 19 – 22 лютого 1649 р. Далі М. Маркевич пише, що «дерзкие статьи, присланные сеймом Хмельницкому, были приличнее победителям, нежели побежденным», тим паче, що в цей же час послы всіх сусідніх держав (багато татарських володарів, турецький султан, австрійський імператор і цар московський) прислали Хмельницкому «подарунки і поздоровлення» [10, 214, 226]. Це пояснення дещо нагадує рядки з «Історії Русів», де описано приїзд послів до Чигирини, але Т. Шевченко дав самостійне глибоке художньо-філософське трактування історичних фактів [15, 224]. У назві офорту Т. Шевченко безпомилково вказав місце дії (Чигирин) і час дії (1649 р.). Ця обставина постає додатковим свідченням того, що не «Історія Русів», яка відносить цю подію до травня 1650 р., і не «Літопис» Самовидця, який був опублікований в 1847 р., через три роки після «Живописної України», а «Історія Малоросії» М. Маркевича виявилася історичним джерелом художника. Звернемося до Шевченкового коментаря до офорту: «З Константинополя, з Варшави, з Москви прибули послы з великими дарами приєднувати Богдана і народ український, вже вільний і сильний. Султан, окрім великого скарбу, прислав Богдану червоний оксамитовий жупан на горностаєвій підкладці, рукоять княжої порфіри, булаву і шаблю, проте рада (окрім славного лицаря Богуна) присудила об'єднатися з царем Московським» [17, 94]. А ось ілюстрація з праці «Історія Малоросії» М. Маркевича: «Приехали в Чигирин посланники трех держав – от султана Осман Ага и Узунь Али паша Силистрийский, от царя Василий Бутурлин и князь Прозоровский, от короля и Речи Посполитой канцлер князь Любомирский. От султана получил гетман поздравление и подарки: булатную саблю, кафтан, похожий на мантию с горностайнными опушками, булаву, осыпанную жемчугами и драгоценными камнями; для козаков – сорок мешков с серебряными турецкими левами... От царя в бочонках ... привез Бутурлин казну для войска, а для гетмана и урядников дорогие меха, косяки парчей и других материй... Посол поздравил Хмельниц-

кого со Зборовским миром. Князь Любомирский ... поднес тонкие сукна, несколько десятков драгоценных ковров и поясов – все, покрытое дорогим ковром, под которым была казна для войска. Три посла предложили Хмельницкому наследственное гетманство и покровительство от своих властей» [10, 250–251].

Усі названі М. Маркевичем реалії втілені Т. Шевченком в офорті. На передній план художник висунув багаті дари султана. Не зважаючи на ці дари султана, як підкреслює Т. Шевченко, «Рада висловила за возз'єднання з царем Московським». М. Маркевич описав цю картину наступним чином: «Чигиринский сейм, не рассуждая, с первого разу единогласно отвергнул польское покровительство... Старики и с ними сам гетман предпочитали Москву единоверную, единоплеменную... Богун и с ним все молодые не решались на Москву» [10, 55]. Варто звернути увагу ще на одну деталь, яку не можна віднести до 1648 або навіть до весни 1649 р. У коментарі Т. Шевченко відзначив, що послы прибували з метою об'єднання з Богданом і українським народом. Дійсно, після Зборовського договору до часу «Чигиринської ради» Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствам надавалися особливі права, за якими адміністративна, військова і судова влада переходили в руки гетьманського уряду, місцевих козацьких і міських органів. Польща позбавлялася права на цій території розміщувати свої війська, а народ руський зі всіма його областями звільняється від всіх претензій Польщі та Литви на вічні віки. Отже, руський народ залежить тільки від себе і свого уряду. Останній обирається «от всех станов... по стародавним правам своим и обычаям русским. Верховный начальник и господарь земли русской – гетман; войск козацких в полках разрешается иметь сорок тысяч»; «а охочекомного и запорожского килько наберется» [10, 244–245]. До цього часу також значно зміцніли військові сили Б. Хмельницького і покращало їхнє озброєння. На території, звільненій з-під влади шляхетської Польщі, був створений новий адміністративний і судовий апарат.

Рада в Чигирині своїм значенням кардинально відрізняється від усіх попередніх подій. Сюди прибули послы трьох могутніх у той час держав «з великими дарами єднати Богдана і народ український» [10, 229]. На сеймі в Чигирині, куди «на заклик гетьмана прибули... депутати від чинів і народу» [10, 233], вирішувалось питання – з ким бути? Отже, Чигиринський сейм був вельми важливим і переломним етапом в ході національно-визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. Художник розташував учасників подій згідно історичних даних. У центрі композиції сидить російський боярин, упевнений в успіху своєї місії. Турецький посол чекає рішення стоячи: його фігура виражає тривожний неспокій. Польський посол відсунутий на задній план і напівосвітлений. Однак, це не дає жодних підстав убачати тут суперечності Шевченкових позицій щодо оцінки діяльності Б. Хмельницького у період створення «Кобзаря». Глибоке знання художником історичних подій дозволило йому втілити в офорті ідею визнання історичних заслуг Б. Хмельницького – видатного керманіча боротьби українського народу. Адже це мав на увазі Т. Шевченко у творі «Близнецы», високо оцінивши діяльність Б. Хмельницького разом зі старшинами і депутатами всіх станів народу українського [16, 15]. Тому безпідставним вважаємо твердження Є. Косачевської: «В успішному подоланні помилкових поглядів на Богдана Хмельницького зовсім не останню роль відіграло вивчення Т. Г. Шевченком «Истории Малороссии» Маркевича» [6, 259]. У зв'язку з цим «правомірно» переглядається питання щодо датування картини «Смерть Богдана Хмельницького», яку через відсутність авторської дати відносять до 1836 – 1837 рр. Попри те, що спершу Л. Владич вважав цю дату помилковою, у монографії, присвяченій «Живописній Україні», до-

слідник дійшов висновку: «Смерть Богдана Хмельницького» – оригінальна робота Т. Шевченка, яку «слід датувати 1836 – 1837 рр.». При цьому автор посилається на «Думу про смерть Богдана Хмельницького» у публікації М. Максимовича (1834 р.) і «Літопис» Грабянки [2, 88]. Однак, на думку Є. Косачевської, «Смерть Богдана Хмельницького» не можна віднести до ранніх (1836 – 1837 рр.) творінь художника. Бездоганна історична документальність і достовірність засвідчують глибоке знання автором фактичної історії подій, що зображаються. Цю роботу Т. Шевченка й ескізи до неї [17, 297] віднесено до комплексу «Живописна Україна». Їх датовано 1843 – 1844 рр. Окрім народних дум, історичним джерелом для неї послужила праця «Історія Малоросії» М. Маркевича. Це підтверджується як додатковими, порівняно з фольклорною традицією, персонажами, зображених художником, так і текстуальними і смисловими збігами. У картині відображено не тільки козацьку старшину – полковників, які вносять до будинку гетьмана військові регалії. Художник показав на передньому плані поряд з умираючим Богданом Хмельницьким (чого немає ні в «Думах» і «Оповідях» на цю тему, ні в «Історії Русів») московського посла – «ближнього» боярина Василя Бутурліна, митрополита Сильвестра і «розп'яття», «що символізує вірність союзу з єдиновірним і єдиноплемянним російським народом навіки вічні» [6, 260]. Є тут також постать Виговського, зображена в ескізі № 343. Усе це, за Л. Владичем, обґрунтовує «значний інтерес до розуміння Шевченком складного комплексу історичних проблем, що передували смерті Богдана [2, 88–90]. Тут вражає характеристика образу, який можна побачити ліворуч від Виговського: «На обличчі генерального писаря виражена підлесливість і покірність, за ними легко вгадується приховане віроломство». У цьому Є. Косачевська вбачає додаткове свідчення звернення Т. Шевченка до «Історії Малоросії» М. Маркевича. Дослідниця підтверджує це його цитатою: «Преданный душой ... одному золоту ... вкрался в доверие Хмельницкому и стал генеральным писарем и уже тогда замышлял он о гетманстве и о правительстве ... сначала как опекун, потом как гетман, занял место Богдана» [6, 260–261].

Що ж до ескізів на зазначену тему, виконання яких Л. Владич відносить до 1843 – 1844 рр., а Я. Затенацький – до 1842 – 1843 рр., то Є. Косачевська схильна стверджувати: йдеться про підготовчу роботу до картини «Смерть Богдана». Щоб у цьому переконалися, достатньо зіставити закінчене на образі зображення Виговського з мало виразною фігурою на ескізі № 276. На це вказує також ескіз № 277, де Шевченко мав намір зобразити звичай, коли наступника гетьмана покривали шапками і який Л. Владич вважає самодостатнім [2, 89]. На думку Є. Косачевської, це підготовчий нарис, який був також навіяний «Історією Малоросії» М. Маркевича. Ілюстрацією можуть послужити наступні рядки: «7 августа, гетман вручил Юрию клейноды, печать, бумаги и документы. Новый гетман был прикрыт шапками» [10, 386]. Ймовірно, згодом Т. Шевченко змінив композицію малюнку і тому відмовився від першого варіанту [6, 261].

У картині «Смерть Богдана» Т. Шевченко яскраво виразив головну ідею твору: високу оцінку історичної справи всього життя Богдана Хмельницького і глибоку пошану до його пам'яті, до чого у 1836 – 1837 рр. митець ще не був готовий [9, 65–66]. До того ж, з працею «Історія Малоросії» М. Маркевича Т. Шевченко детально ознайомився значно пізніше. Крім текстуальних і фактологічних збігів, про які мова йшла вище, є прямі свідчення Т. Шевченка і М. Костомарова. У березні 1844 р. у Петербурзі, де Т. Шевченко посилено працював над підготовкою видання «Живописна Україна», він просив С. Бурачкова дати йому «Історію Малоросії» М. Маркевича. Тоді ж М. Косто-

маров повідомляв П. Кулішеві, що Т. Шевченко змужнів, замкнувся в старому Києві, читає історію України М. Маркевича [7, 81].

Таким чином, багатотомним дослідженням М. Маркевича, власне, як історичним джерелом, Т. Шевченко скористався на останньому етапі підготовки «Живописної України». Як відомо, раніше Т. Шевченко звертався до О. Бодяньського з проханнями писати супровідні тексти до офортів на історичні теми, а П. Куліша і П. Грабовського закликав «працювати над текстом про сучасний побут». Проте О. Бодяньський відмовився, посилаючись на свою зайнятість [15, 233].

У коментарях до Шевченкових малюнків «Богданові руїни в Суботові», «В Суботові», «Богданова церква в Суботові» М. Маркевич писав: «Озлоблен неудачей, Чарнецкий обернул свой гнев на Бужин и Субботово. Он выпалил их и, не будучи удовлетворен мстью безневинным жителям, сделал акт святотатства. Верстах в десяти од Чигирина и ныне еще находится готичная церковь... Там покоились останки старого Хмельницкого и сына Тимофея... Чарнецкий выкинул их труны из могил, спалил кости и надгробные камни разбил» [10, 155]. З таким описом М. Маркевича перекликаються згадані картини Т. Шевченка, датовані художником квітнем – листопадом 1845 р.: порослі травною розвалини, запустіння, церква, де колись гетьман: «... молився, / Щоб москаль добром і лихом / З козаком ділився. / Мир душі твоїй, Богдане!» [16, 308]. Про ці подробиці Т. Шевченко, очевидно, довідався з усної розповіді М. Маркевича, який супроводжував його в численних поїздках по Україні упродовж 1843 – 1847 рр., а також з його праці «Історія Малоросії». Відтак джерелознавчий внесок М. Маркевича у художню творчість Т. Шевченка був значним. Без урахування цього важливого чинника творчої біографії поета і художника неможливо повною мірою охарактеризувати справжні витoki історичних поглядів Т. Шевченка.

Під впливом Т. Шевченка М. Маркевич мав намір випустити літографоване видання на тему «Живописні види Малоросії». Проспект, віднайдений Є. Косачевською, засвідчує: він планував відобразити визначні види понад 50 міст, сіл і містечок Лівобережної України (Полтава, Прилуки, Лубни, Чернігів, Яготин, Ніжин). Літографії, як повідомлялося, «виходитимуть по 5 в зошиті з текстом поясненням». Усього протягом року передбачалося випустити «60 літографованих літей з 60 листами». Той, хто купував квиток вартістю в 50 крб. сріблом, «мав право отримати 120 літографованих видів з текстами пояснень і однією картиною, намальованою масляною фарбою» [6, 263]. Таким чином М. Маркевич прагнув ознайомити широкі кола української та російської інтелігенції зі знаковими видами природи і побуту України, супроводжуючи їх авторськими коментарями. На жаль, доля цього проекту М. Маркевича невідома.

Висновки. Зіставлення творчості Т. Шевченка й М. Маркевича дає можливість констатувати: автор «Історії Малоросії» не сягнув рівня Кобзаря, зокрема, у справі послідовного вираження інтересів селянства. Проте М. Маркевичу також належить помітний і цінний внесок у розвиток духовної культури українського та російського народів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи 1840 – 1862 роки / В. С. Бородін. – К., 1969. – 228 с.
2. Владич Л. «Живописна Україна» Тараса Шевченка / Леонід Владич. – К. : Мистецтво, 1963. – 127 с.
3. Возняк М.С. Літературна атмосфера «Івана Підкови» Т.Г.Шевченка / Михайло Степанович Возняк // Записки історичного та філологічного факультетів Львівського ун-ту імені Франка. – Л., 1940. – Т. 1. – С. 111–127.

4. Гуслистий К. До історичного аналізу «Свята в Чигирині в «Гайдамаках» Шевченка / Кость Григорович Гуслистий // Радянське літературознавство. – 1939. – № 4. – С. 50–54.
5. Конисский Г. История Русов или Малой России / Георгий Конисский. – [Репр. моск. изд. 1846 г.]. – К., 1991. – 308 с.
6. Косачевская Е. М. Маркевич Н. А. (1804 – 1860) : жизнь и деятельность украинского историка, этнографа, фольклориста и поэта / Евдокия Михайловна Косачевская. – Ленинград, 1987. – 277 с.
7. Куліш П. Записна книжка (1856 р.) / Куліш П. / Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису.– Ф.1. – № 28436. – Арк. 1–89.
8. Лашкул З.В. Богдан Хмельницький і місце його діяльності в мистецькій спадщині Т. Г. Шевченка / Зінаїда Василівна Лашкул // Мистецька спадщина Шевченка. – К., 1959. – С. 123–175.
9. Марголис Ю. Д. Исторические взгляды Т.Г.Шевченко / Юрий Давидович Марголис.– К., 1964. – 293 с.
10. Маркевич М. Історія Малоросії / [відп. ред. і автор передм. Ю. С. Шемшученко; прим. О. В. Кресіна]. – К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – XVI. – 664 с.
11. Марченко М. І. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка / Михайло Іванович Марченко. – К. : Рад. школа, 1957. – 196 с.
12. Рукописний відділ Інституту російської літератури (Пушкінського дому) / Архів Миколи Андрійовича Маркевича. – Ф. 488 – 84, од. – 1300 арк.
13. Шаблювский Е. С. Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы. Изд. 2-е / Евгений Степанович Шаблювский. – К., 1975. – 117 с.
14. Шамрай А. Харківські поети 30 – 40 р. ХІХ ст. / Агапій Пилипович Шамрай // Харківська школа романтиків. – Х. : Літ. і мистецтво, 1930. – 191 с.
15. Шевченківський словник. – К. : Головна ред. УРЕ, 1976. – Т. 1. – 415 с.
16. Шевченко Т. Г. Повне збір. тв. : у 6-ти т. / Тарас Григорович Шевченко – К., 1964. – Т. 6. – 391 с.
17. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 10 т. / Тарас Григорович Шевченко – К. : Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. 3 : Драм. твори. Повісті (1841 – 1855). – 1949. – 481 с. – Т. 6 : Замітки, статті, листи, записки нар. тв., «Буквар» (1839 – 1861). – 1957. – 589с.

Статтю подано до редакції 19.03.2014 р.